

УДК 33.009.13

РОМАНЕНКО Володимир, д. е. н., професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

Проаналізовано стан конкурентоспроможності економіки України; показано системні проблеми при переході від командно-адміністративної системи до ринкової економіки; із позицій системного підходу розглянуто можливий розвиток аграрно-промислового комплексу як чинника зростання конкурентоспроможності національної економіки.

Ключові слова: конкурентоспроможність, національна економіка, системний підхід, національний "ромб", підтримуючі галузі.

Актуальність системного дослідження конкурентоспроможності національної економіки обумовлена складністю трансформаційних процесів, що відбувалися в Україні у зв'язку з переходом від командно-адміністративної системи до ринкової економіки.

Питанням конкурентоспроможності національної економіки присвячено чимало наукових праць, зокрема В. Гейця, Б. Кваснюка, І. Крючкової, Я. Жаліла, В. Лагутіна, О. Шнипка [1–6] та ін., однак використання системного підходу до розв'язання проблем підвищення конкурентоспроможності окремих секторів економіки є не достатнім.

Метою статті є пошук та аналіз шляхів підвищення конкурентоспроможності в реальному секторі економіки з використанням методології системного підходу.

Одним із найбільш відомих вчених, який розглядає конкурентоспроможність з позиції системного підходу, є М. Портер. Відповідь на запитання: "чому країна досягає міжнародного успіху в тій чи іншій галузі?" він вбачає у чотирьох властивостях країни, що носять загальний характер і формують середовище, в якому конкурують місцеві фірми (середовище може сприяти або ж протидіяти створенню конкурентних переваг):

- факторні умови, тобто конкретні фактори (наприклад, кваліфікована робоча сила певного профілю або відповідна інфраструктура), які потрібні для успішної конкуренції у цій галузі;
- стан попиту на внутрішньому ринку на продукцію чи послуги, що запропонує ця галузь;

- наявність або відсутність у країні споріднених чи підтримуючих галузей, конкурентоспроможних на ринку;
- умови створення і функціонування підприємств і характер конкуренції на внутрішньому ринку.

М. Портер вводить поняття національний "ромб" – система, компоненти якої взаємно підсилюються. Кожний детермінант впливає на всі інші. Останній елемент, необхідний для повної картини, – дії уряду. Державні установи будь-якого рівня можуть і підсилити, і послабити конкурентні переваги країни [4, с. 92–94]. Таким чином, саме системний підхід, на думку М. Портера, є визначальним для характеристики конкурентних переваг країни.

Для більш глибокого розуміння системного підходу слід дати наукове визначення поняттю система. Як стверджує С. Мочерний, система – комплекс елементів та їх властивостей, взаємодія між якими зумовлює появу якісно нової цілісності. Розгорнуте визначення системи ґрунтується на короткому і водночас передбачає складнішу систему, в якій, крім елементів, можуть виникати зв'язки між певними комплексами, що утворюють підсистему [5, с. 361].

Оцінити нинішній стан економіки України неможливо без урахування особливостей перехідного періоду: від командно-адміністративної системи до ринкової економіки, від підсистеми, елементів, компонентів народногосподарського комплексу СРСР до спроб створити економіку окремої держави.

У командно-адміністративній економіці Радянського Союзу діяла більш-менш чітка система управління галузевого рівня, в якій системами (підсистемами) були міністерства трьох рівнів: союзні, союзно-республіканські та республіканські. У безпосередньому підпорядкуванні республіканської влади знаходилося не більше 10 % підприємств. Щодо таких галузей, як металургійна, хімічна, енергетична, особливо машинобудування, які були в союзно-республіканському чи союзному підпорядкуванні, то тут українські підприємства являли собою підсистеми, елементи і компоненти більш складних систем союзного рівня. Особливо показовою була ситуація в машинобудуванні, підприємства якого підпорядковувалися 11 цивільним союзним міністерствам і 7, що належали до військово-промислового комплексу. Абсолютно всі машинобудівні підприємства були елементами і компонентами системи галузевих міністерств. Слід відзначити, що галузева система управління мала і численні недоліки. Значного обсягу набули нераціональні кооперовані поставки, коли необхідні комплектуючі вироблялись в Україні, але в рамках іншого міністерства, а їх вимушені були завозити із віддалених регіонів Радянського Союзу. Отже, хоч із численними недоліками, але певна система існувала.

З набуттям Україною незалежності виникла потреба в побудові власної економічної системи, оскільки сучасна економіка – це еко-

номіка систем, в якій конкурують і досягають конкурентоспроможності саме системи, а не індивіди, як це було у період домонополістичного стану розвитку капіталізму.

Складність ситуації для України визначалась також не надто сприятливим місцем елементів і компонентів, що розміщувалися на її території, у системах і підсистемах союзного рівня. Із одного боку, підприємства України виготовляли окремі деталі, вузли, комплектуючі, які використовувалися в кінцевій продукції, що вироблялася за її межами. З іншого боку, на території України було розміщено значну кількість фактично складальних підприємств, які залежали від поставки комплектуючих із інших республік СРСР. Як приклад можна навести підприємства приладобудування та радіоелектронного комплексу, які у своїй діяльності на 70–80 % залежали від постачання комплектуючих з інших республік СРСР. Водночас підприємства електронної промисловості до 80 % своєї продукції постачали за межі України.

Така ситуація була продиктована певними технологічними особливостями і політичними розрахунками керівництва СРСР: якомога міцніше прив'язати Україну до системи союзного народногосподарського комплексу. До речі, в цій політиці не було нічого оригінального. Ще за часів Російської імперії провадилась політика по зосередженню в Україні виробництва переважно напівфабрикатів, а якщо і була якась кінцева продукція, то її виробництво залежало від численних поставальників комплектуючих із інших регіонів Росії. Ставлення до України як до другорядного учасника загальнодержавної системи частково зберігалось і в радянський період. Часто найбільш прогресивні і перспективні виробництва і типорозміри продукції розміщувалися в Російській Федерації, а ті застарілі, що ще мали якийсь попит для ремонтно-експлуатаційних потреб, продовжували вироблятися на підприємствах України. Крім того, за багатьма видами виробництва наукоємної продукції Україна не мала необхідного наукового забезпечення – провідні науково-дослідні підрозділи знаходилися за її межами.

Заради справедливості слід відзначити, що за часів СРСР в Україні було створено окремі високотехнологічні системні структури у галузях ракетобудування та космічної техніки, енергетичного машинобудування та електротехнічної промисловості, літакобудування та виробництва авіаційних двигунів, суднобудування, а також окремих напрямів електронної промисловості.

Із набуттям незалежності ознакою реформування в Україні став перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки шляхом демонополізації, приватизації та мінімізації втручання держави в економіку. Зокрема були розформовані існуючі структури з певними ознаками системності: науково-виробничі, виробничі, республіканські промислові об'єднання. Ці об'єднання не відповідали ринковим умовам господарювання, але це були системи, досвід функціонування, інформаційний ресурс, кадровий потенціал яких можна було вико-

ристати при створенні більш адаптованих до вимог часу системних утворень. Подібним шляхом пішла Росія, де на базі союзних міністерств були створені корпорації в авіаційній промисловості, суднобудуванні, радіоелектроніці тощо.

Таким чином, у період реформування економіки, особливо у 1991–2000 рр. економічна політика держави носила несистемний характер і, як наслідок, Україна не тільки не підвищила конкурентоспроможність власної економіки, а й значно погіршила свої позиції, зокрема у такому найважливішому показнику, як наукова та інноваційна діяльність (*таблиця*).

Наукова та інноваційна діяльність в Україні (1991–2010 рр.)*

Показник	1991**	1995	2000	2005	2010
Чисельність працівників наукових організацій (основної діяльності), тис. осіб	449.8	293.1	188.0	170.6	141.1
у т.ч. у галузі технічних наук	–	214.4	122.6	95.7	70.1
Питома вага обсягу виконаних науково-технічних робіт у валовому внутрішньому продукті, %	1.81	1.34	1.14	1.13	0.9
Частка промислових підприємств, що впроваджували інновації, % до загальної кількості промислових підприємств	–	18.7 (дані за 1998 р.)	14.8	8.2	11.5
Кількість винахідників, авторів промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій, тис. осіб	312.0	64.8	45.1	42.3	30.7 (дані за 2009 р.)
Впроваджено нових технологічних процесів на підприємствах, од.	7303	2936	1403	1808	2043
у т.ч. маловідходних, ресурсозберігаючих, безвідходних процесів, од.	1825	1044	430	690	479

Примітки: * Розраховано за даними Держкомстату України.

** За 1991 р. деякі дані відсутні.

І лише в останні роки були здійснені окремі практичні кроки щодо формування системних корпоративних структур: корпорація "Антонов", концерн "Укроборонпром", "Державна продовольчо-зернова корпорація". Однак багато системних проблем щодо конкурентоспроможності економіки України залишаються невирішеними. Спостерігаються великі диспропорції в розвитку промисловості, що потребує системного розв'язання. Україна експортує близько 80 % виробленого металу, притому, що значна частина якісного прокату для потреб машинобудування імпортується. Великі перекоси і в хімічній промисловості, яка була зорієнтована на дешевий російський газ.

Кризовий стан сучасного машинобудування також є наслідком несистемних дій. Надаючи пріоритет розвитку одним галузям: літакобудуванню, суднобудуванню, сільськогосподарському машинобудуванню, автомобільній промисловості, які по суті є складальними виробництвами, забувають про інші, не менш важливі, галузі: виробництво двигунів, станкоінструментальну, електротехнічну промисловість, приладобудування, радіоелектронну промисловість, без яких неможливо створити конкурентоспроможний літак, автомобіль, комбайн.

У тарифоутворенні на електроенергію також відсутній системний підхід: Україна продає за кордон електроенергію дешевше, ніж випускає власним споживачам, що не сприяє конкурентоспроможності власного (особливо енергоємного) виробництва на міжнародних ринках.

Неузгодженість дій держави з інтересами власного виробництва проявляється в закупівлі за державний кошт обладнання, яке за аналогічної якості і за меншою ціною здатні випускати вітчизняні підприємства. Наприклад, у критичній ситуації опинився Київський завод "Буревісник", який з огляду на значний внутрішній попит вклав кошти у розробку та організував виробництво складної медичної техніки, але відповідні державні установи надають перевагу закордонній.

Навіть із проголошенням курсу на побудову інноваційної економіки в Україні до останнього часу надавались пільги не наукоємному виробництву, а галузям нижчих технологічних укладів, зокрема, чорній металургії. Хоча у США навпаки ставка податку на прибуток у металургії вища ніж у машинобудуванні. І лише недавно було прийняте рішення про певні пільги в авіаційній промисловості, суднобудуванні. Однак це знову не комплексне рішення: у вартості сучасного літака до 50 % припадає на радіоелектронне обладнання, а пропонований закон про підтримку вітчизняної електронної промисловості донині не прийнятий. Хоча ця стратегічно важлива галузь отримала преференції в багатьох країнах світу.

Можна було б ще навести багато прикладів несистемних рішень і несистемних дій в Україні, але варто більш детально зупинитись на такій важливій галузі, як сільське господарство, про нього зараз говорять як про чинник, що може підняти всю економіку країни. Цю проблему доцільно розглянути з позицій системного підходу. Безперечно, Україна в галузі сільського господарства володіє унікальним потенціалом, у першу чергу за рахунок природного фактору – родючі чорноземи. Однак лише цієї конкурентної переваги недостатньо для досягнення успіху країни (не треба плутати з конкурентними перевагами конкретного сільгоспвиробника). Сучасне аграрне виробництво характеризується інтенсивними технологіями, вже сьогодні є достатньо прикладів високоприбуткового господарювання на землі – за рахунок використання високопродуктивної переважно імпортної техніки, імпортних засобів захисту рослин і насіння досягають вагомих

економічних результатів. Але яким чином це впливає на конкурентоспроможність країни?

Сучасні інтенсивні технології в аграрно-промисловому комплексі (АПК), які передбачають широке використання мінеральних добрив, пестицидів, гербіцидів та інших хімічних засобів, небезпечні для навколишнього середовища, забруднюють водні ресурси, за якими Україна, як відомо, посідає останні місця в Європі.

Окреме питання – залучення закордонних інвесторів у сільське господарство. Зарубіжні інвестиції в аграрну сферу є ознакою слабо-розвинутої держави, свідченням відсутності в країні виробничої інфраструктури, насамперед сучасного сільськогосподарського машинобудування.

Досвід розвинених країн свідчить, що позитивний вплив розвитку сільського господарства на економіку країни досягається за рахунок включення в цей процес усіх складових: сільськогосподарське машинобудування, засоби захисту рослин, мінеральні добрива, аграрна наука. Згідно з теорією конкурентоспроможності М. Портера, потрібен системний підхід, який передбачав би наявність розвинених підтримуючих і споріднених галузей, відповідні умови попиту, стратегію підприємства і факторні умови. Відсутність хоча б одного із цих компонентів унеможливило отримання ефекту синергії.

Системний підхід до вирішення проблеми підвищення конкурентоспроможності національної економіки за рахунок розвитку вітчизняного АПК зображено на *рисунку*.

DK – машини та устаткування; DL – устаткування електричне та електронне;
DM – устаткування транспортне.

Системний підхід до розвитку АПК

Отже, засоби виробництва, зберігання, переробка, транспортування значною мірою пов'язані з розвитком машинобудування. Техніку можна закупити і за кордоном, але якщо йдеться про позитивний вплив розвитку сільського господарства на конкурентоспроможність країни, то необхідно мати власні "підтримуючі" і "споріднені" галузі.

Відсутність системних рішень в економічній політиці, при реалізації конкретних проектів призводить до того, що згідно з концепцією М. Портера задіюються лише окремі елементи "національного ромба", і він вже не діє як система, втрачається ефект синергії. У такій ситуації конкурентоспроможність країни базується переважно на сировинних галузях, що понижує загальний рівень конкурентоспроможності країни.

Таким чином, для підвищення конкурентоспроможності національної економіки необхідно передбачити низку заходів.

По-перше, існує потреба в консолідації зусиль як держави, так і приватного сектору для створення в Україні системних утворень (структур), які б мали можливість поєднати всі стадії інноваційного процесу: від наукових розробок до серійного випуску кінцевої продукції. У разі відсутності таких системних структур, Україна інтегруватиметься в міжнародний розподіл праці не системами, а елементами і компонентами, що значно зменшить економічну ефективність як для національної економіки, так і для окремих суб'єктів господарювання.

По-друге, світовий досвід на прикладі окремих країн підтвердив, що лише аграрна, сировинна спеціалізація не може бути базою підвищення конкурентоспроможності національної економіки в довгостроковій перспективі. Такою основою можуть бути лише галузі обробної промисловості, насамперед машинобудування, від рівня розвитку якого залежить і технічний рівень практично всіх галузей національної економіки. Саме про це свідчить висока питома вага машинобудування у структурі промислової продукції розвинених держав (30–50 %). Для забезпечення конкурентоспроможності вітчизняного машинобудування необхідно створити потужні національні науково-виробничі структури, здатні інтегруватись до міжнародних виробничих структур [9].

По-третє, з одного боку, держава має чітко узгоджувати економічну, науково-технічну, промислову політику, зокрема спрямовуючи науково-технічні розробки на потреби власного виробництва, а з іншого, маючи досягнення світового рівня в галузі матеріалознавства, зварювання матеріалів, необхідно створити можливості для організації власного виробництва відповідної продукції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України* : в 3 т. / за ред. В. М. Гейця, В. П. Семиноженка, Б. Е. Кваснюка. — К. : Фенікс, 2007.
2. *Конкурентоспроможність національної економіки* / за ред. Б. Е. Кваснюка. — К., 2005. — 582 с.
3. *Конкурентоспроможність економіки України* / за ред. І. В. Крючкової. — К. : Основа, 2007. — 488 с.
4. *Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації* / Я. А. Жаліло, Я. Б. Базилук ; за ред. Я. А. Жаліла. — К. : КНІСД, 2005. — 388 с.
5. *Конкурентоспроможність національної економіки* : навч. посіб. / В. Д. Лагутін, В. А. Романенко, Ю. М. Уманців; за ред. В. Д. Лагутіна. — К. : Київ нац. торг екон. у-н-т., 2011. — 296 с.
6. *Шнипко О. С.* Конкурентоспроможність України в умовах глобалізації / О. С. Шнипко. — К. : Ін-т економіки та прогнозування, 2009.
7. *Портер В. М.* Международная конкуренция / В. М. Портер ; пер. с англ. ; под ред. и с предисл. В. Д. Щетинина. — М. : Междунар. отношения, 1993. — С. 92–94.
8. *Економічна енциклопедія* : у 3 т. Т. 3 / редкол.: С. В. Мочерний (від. ред.) та ін. — К. : Вид. центр "Академія", 2002. — 361 с.
9. *Про затвердження державної програми розвитку внутрішнього виробництва* : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 верес. 2011 р. № 1130 // Уряд. кур'єр. — 2011. — 15 листоп. — С. 12.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2011.

Романенко В. *Конкурентоспособность национальной экономики: системный подход.* Проанализировано состояние конкурентоспособности экономики Украины; показаны системные проблемы при переходе от командно-административной системы к рыночной экономике; с позиций системного подхода рассмотрено возможное развитие аграрно-промышленного комплекса как фактора повышения конкурентоспособности национальной экономики.

Romanenko V. *Competiveness of national economy: system approach.* Condition of competitiveness of Ukrainian economy has been analyzed; system problems on transition from plan economy to market economy have been shown; from the point of view of system approach possible development of agricultural complex as a reason for growing competitiveness of the national economy has been considered.